

Український Голодомор-33. До 75-річчя трагедії

Станіслав Кульчицький
доктор истор. наук,
професор,
заст. директора
Інституту історії НАН України,
м. Київ

Про голод 1932-1933 рр. в Україні та й в усьому світі написано немало, загальна кількість публікацій за 75 років наближається до 15 тис. Здавалося б, цього достатньо, щоб дістати цілковите уявлення про всі аспекти найбільшої в тисячолітній історії України трагедії. Попри те, й у світі, й у нашому суспільстві далеко не всі переконані, що Великий голод слід кваліфікувати як геноцид. Інтерпретація Голодомору залишається, поряд з проблемою ОУН-УПА, темою гострих дискусій між українськими та російськими вченими і публіцистами.

Є дві причини незгод з офіційною позицією Верховної Ради України, яка знайшла відображення в спеціальному *законі про Голодомор як геноцид*. По-перше, правда про Голодомор не вписується в давно сформовану історичну пам'ять тих людей, які схильні ідеалізувати або навіть глорифікувати історію СРСР сталінських часів. Зокрема, ми не переконаємо у справедливості наших оцінок природи Голодомору представників офіційної влади в Росії. По-друге, причинно-наслідкові зв'язки між пов'язаними з Голодомором фактами встановлюються з труднощами. У конфіденційному листуванні (тепер опублікованому) *Й. Сталін* і його найближчі помічники *В. Молотов* і *Л. Каганович* користувалися мовою передовиць газети "Правда".

Голодомор був ретельно замаскованим злочином купки людей на чолі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б), які прагнули в умовах гострої кризи утриматися на вершині владної піраміди. Це — не загальносоюзний голод 1932-1933 рр., який спалахнув внаслідок силового впровадження невідповідних інтересам селян виробничих відносин, що визначалися комуністичною доктриною і користувалися підтримкою великої кількості радянських політичних діячів.

Разом із тим, Голодомор тісно пов'язаний з соціально-економічною ситуацією, яка складалася в Радянському Союзі у першій п'ятирічці (1928-1932 рр.). Тому на сукупність пов'язаних із ним фактів варто подивитися під кутом зору комуністичного будівництва в багатонаціональній країні.

Ідея держави-комуни

Основоположники марксизму розглядали комунізм як продукт природничоісторичного процесу. **В. Ленін** чекати наслідків процесу не бажав і почав комунізм будувати. На його думку, для цього досить було експропріювати приватну власність. У “Маніфесті Комуністичної партії” (1848) **К. Маркс** і **Ф. Енгельс** сказали чітко: *“комуністи можуть висловити свою теорію одним положенням — знищення приватної власності”*.

Коли революції 1848-1849 рр. створили в Європі нову реальність, Маркс не відмовився від самого поняття “революція”, але вже розумів під ним не стільки громадянську війну (хоч не виключав і такого), скільки низку реформ. Більшість марксистів відмовилися від революційного марксизму доби “Маніфесту”. Вони стали соціал-демократами і бажали досягати своїх цілей демократичними, а не революційними засобами.

У Росії годі було сподіватися на конституційну перспективу. Тому більшовики взяли на озброєння гасла “Маніфесту”. Соціальну революцію, якою була вагітна країна, **В. Ленін** мав намір перетворити на революцію комуністичну. З'явившись у Петрограді в квітні 1917 р., він висунув ідею побудови держави-комуни.

Важелі для побудови держави-комуни

Радянський лад народився не в революції 1917 р. Тоді з'явилася тільки ідея держави-комуни. Будівництво комуністичного ладу, який з маскувальною метою назвали радянським, почалося з весни 1918 р.

Щоб позбавити власності мільйони людей, треба було створити політичний режим диктатури. Основним методом комуністичного будівництва став державний терор, а головним інструментом тероризування населення — створена в грудні 1917 р. Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК).

Радянська влада розбудовувалася як триєдиний апарат — радянський, партійний і чекістський. Гілки влади будувалися з цілковитим підпорядкуванням нижчих за ієрархією ланок вищим. Партапарат створив мільйонну партію як “передавальний пас” від мас

до своїх комітетів. Радянський апарат складався з десятків тисяч функціонерів, яким допомагали сотні тисяч активістів. Чекістський апарат складався з десятків тисяч оперативних працівників і сотень тисяч позаштатних сексотів (секретних сотрудників). Носіями диктатури вважалися члени Центрального комітету РКП(б)-ВКП(б), але фактично ними були тільки члени політбюро ЦК.

Влада людини, яка підпорядкувала собі політбюро ЦК, була практично безмежною внаслідок охоплення “передавальними пасами” всього населення і наявності технічних можливостей впливу на кожну людину. Варто усвідомити це, щоб зняти постійно мусоване питання про призвідників Голодомору: народ, партію, компартійно-радянський апарат або окремо взятую людину.

Перший штурм

Ленін поставив за мету експропріювати всю приватну власність — від великого капіталу до знарядь дрібних виробників. Всі громадяни повинні були потрапити в економічну залежність від держави-комуни. Держава претендувала на те, щоб годувати людей, навчати й розважати їх, контролювати громадську думку та індивідуальну свідомість. Головним же завданням цієї держави була акумуляція зусиль усього населення на створення сучасної індустрії, здатної озброїти багатомільйонну армію.

Штурм починався з націоналізації “командних висот” — промисловості, транспорту, банків. Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили. Тих, хто ухилявся від праці, оголошували “дезертирами трудового фронту”.

Беручи на себе управління “командними висотами” і всією міською інфраструктурою, держава зобов'язувалася годувати зайнятий у них персонал. У листопаді 1918 р. з'явився перший з довгої низки декретів, спрямованих на усунення з життя товарно-грошових відносин — “Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого споживання та домашнього господарства”. Найскладнішим виявився обов'язок годувати міське населення й армію. Згідно з програмою РКП(б) 1919 р. цим повинні були займатися радгоспи (радянські господарства) і комуни. Селянство без ентузіазму поставилося до них, і держава почала накладати на село продовольчу розкладку. У відповідь на реквізиції селяни піднялися проти влади зі зброєю в руках. На боротьбу з “куркульським бандитизмом” уряд кинув чекістів і армію. Армія, однак, була переважно селян-

ською і виявилася ненадійною опорою режиму. Кремль мусив припинити штурм.

У березні 1921 р. реквізиційний принцип у відносинах міста і села був замінений на податковий. Держава відмовилася від ліквідації грошового обігу, погодилася з вільним продажем селянської продукції і приватним підприємництвом, перевела на госпрозрахунок “командні висоти” і дозволила вільний вибір місця праці робітникам. Не бажаючи плямувати доктрину, Ленін заднім числом назвав перетворення 1918-1920 рр. “воєнним комунізмом”, тобто системою надзвичайних соціально-економічних заходів, обумовлених війною.

Сталінський штурм

Сталін розпочав новий штурм у 1929 р. з наміром зробити те, чого не зміг Ленін: загнати селян у комуни. Результатом став соціальний вибух небаченої сили. Генсеку довелося відступити й обмежитися в перетвореннях на селі артілями. Комуна була органічною частиною командної економіки, тоді як артіль — “дволиким Янусом”. Одним своїм ликом вона оберталася до економіки, що розвивалася за директивами, а іншим дивилася на присадибне господарство колгоспника, яке функціонувало завдяки природній зацікавленості виробника. Присадибне господарство відіграло важливу роль у відносинах між містом і селом. Працівники державного сектору діставали можливість частину заробітної плати “отоварювати” продукцією з присадибної ділянки. Натомість колгоспник одержував потрібні йому гроші. Праця в громадському господарстві компенсувалася натурою (якщо компенсувалася).

З документів, уперше опублікованих у Москві **В. Даниловим** у п'ятитомнику “Трагедия советской деревни”, можна зробити висновок — у 1930-1932 рр. держава не відрізняла колгоспів від радгоспів: усе, що вироблялося в громадському господарстві, відчужувалося. Робітникам радгоспів платили за працю, а колгоспники змушені були задовольнятися продукцією з присадибної ділянки.

В ці роки, як ми знаємо, з'явилося поняття трудодня. У квітні 1930 р. був прийнятий закон про хлібозаготівлі, згідно з яким колгоспи повинні були здавати державі від третини до чверті валового збору зернових. Основна частина врожаю підлягала розподілу за трудоднями. Тим часом світова криза 1929-1933 рр. призвела до падіння цін на устаткування, і радянські торговельні організації скуповували все підряд на пільгових умовах. Проте ціни на аграрну

продукцію знизилися ще більше. Довгострокових позик Радянському Союзу ніхто не давав, тому що він не визнавав царських боргів. Щоб оплатити векселі, доводилося продавати більше хліба. Хлібозаготівлі стали безрозмірними.

Колгоспники почали саботувати працю. Втрати зерна в полі різко зросли, хліб стали приховувати від державного обліку. Через це відбулося катастрофічне зниження заготівель. Кремль зреагував постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. Претензії колгоспників на вирощену ними сільськогосподарську продукцію кваліфікувалися тепер державою як розкрадання майна колгоспів і каралися розстрілом або позбавленням волі терміном не менше 10 років.

Сталін здійснював політику “підхльостування”. У промисловості вона виявилася у встановленні надвисоких темпів з покаранням тих, хто опинявся позаду. На селі викачувалося все зерно з наступним поверненням частини, щоб забезпечити вирощування нового врожаю і припинити смертність від голоду. Наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931 р. стала смерть від голоду до 150 тис. українських селян у першій половині 1932 р.

У другій половині 1932 р. в Кремлі вирішили скоротити військовий бюджет і витрати на капітальне будівництво. В основні зернові регіони (УСРР, Північний Кавказ, Поволжя) Сталін надіслав надзвичайні хлібозаготівельні комісії, діяльність яких викликала голод. Голод розпочався і в незернових регіонах, в яких через дефіцит хліба скоротилося централізоване постачання.

Економічний курс Кремля провадив у безвихідь. Тому Сталін обмежився вже досягнутим у побудові держави-комуни. 19 січня 1933 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову “Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами й одноосібними господарствами”. Чи могли відносини між “командними висотами” і селом радикально змінитися після цієї постанови? Могли, і є приклад: перехід від продрозкладки до продподатку у березні 1921 р. Постанова від 19 січня 1933 р. визначала, що державі повинна надходити тільки частина колгоспної продукції у вигляді податку. Податковий характер поставок означав, що вирощений хліб належить колгоспникам. Радянська влада визнала право власності колгоспів і колгоспників на урожай у громадському господарстві.

Держава-комуна в тому вигляді, як вона склалася в голові Леніна, була одним із різновидів комуністичної утопії. Та не був утопією режим, який її будував. За допомогою терору і пропаганди Леніну вдалося створити “командні висоти” комуністичної економіки. Під загрозою війни з селянством він припинив подальший штурм, однак Сталін наважився застосувати методи терору, щоб включити село в систему командної економіки. Та завдання було виконане лише наполовину. Створені колгоспи залишилися “дволиким Янусом”. Сталін сподівався, що владі вдасться у майбутньому подолати такий “пережиток капіталізму” як товарно-грошові відносини. В останній праці “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” (1952) він прогнозував вилучення колгоспної продукції з товарного обігу і залучення її в систему державного продуктообміну. Насправді, однак, після кількох десятиліть стагнації радянський лад розвалився, тому що втратив здатність годувати населення.

Голодний мор

Від появи книги *Роберта Конквеста* “Жнива скорботи” (1986) в літературі триває полеміка: винищували голодом українців чи селян? Відповідь, якою б вона не була, не пояснює, чому влада нищила селян-українців якраз у 1932-1933 рр. *Роберт Девіс* і *Стівен Віткрофт* у книзі “Роки голоду. Радянське сільське господарство в 1931-1933 роках”, яка була опублікована в 2004 р., внесли, здавалося б, ясність у цю полеміку. Вони виявили, що в першій половині 1933 р. Україна і Кубань одержали левову пайку продовольчої допомоги Кремля голодуючим регіонам. Звідси впливав підтриманий і Конквестом (який читав книгу у рукопису) висновок: геноцид взагалі не мав місця. Як можна сполучити нищення людей з їх рятуванням? Проте залишаються мільйони жертв голоду, і цей об’єктивний факт вимагає пояснень.

Якщо включити Голодомор у контекст комуністичного будівництва, проблема геноциду переходить в іншу площину. Конфіскація нехлібного продовольства була здійснена в Україні у листопаді-грудні 1932 р. (*в селах, занесених на “чорну дошку”*) й у січні 1933 р. (майже в усіх селах) для поглиблення голодування, тобто з наміром тероризувати населення. Це робилося для того, щоб поставити голодуючих селян у цілковиту залежність від влади. Уже з лютого 1933 р. влада почала годувати голодних з рук — через колгоспи і радгоспи. Годували тільки тих, хто зберігав фізичну здатність працювати. Мільйони тих, хто працювати від виснаження не зміг, загинули. Випробування голодом, жертвами якого стали всі мешканці українського села, не дозволяє ототожнювати сталінську каральну акцію з етнічною чисткою типу Холокосту. **Ця акція відповідає параметрам державного терору**, яким постійно супроводжувалося комуністичне будівництво в дрібноселянській країні. Державний терор завжди був показовим покаранням частини гро-

мадян з метою вплинути на всіх. Розкуркулювання допомагало загнати селян у колгоспи, а терор голодом був використаний, щоб змусити колгоспників працювати. Якби терор голодом поширювався, подібно розкуркулюванню, на всі регіони, можна було б говорити про геноцид селянства у формі соціоциду. Однак він поширився тільки на регіони з переважно українським населенням.

Принципово важливим є те, що він сполучався в Україні з іншими різновидами репресій. Жертвою репресій стала півмільйонна Компартія України, чисельність якої за кілька років скоротилася наполовину, а її керівний склад у 1937 р. був знищений повністю. У 1933 р. почалося справжнє полювання на українську інтелігенцію, яка брала участь у національно-визвольній боротьбі. Нарешті, з 1933р. припинилася українізація регіонів з переважно українським населенням за межами УСРР. Діяльність адміністративних установ, шкіл і засобів масової інформації знову була переведена в них на російську мову.

Меморіальний комплекс пам'яті жертв Голодомору, відкриття якого відбулося до 75-річчя від часу трагедії. м. Київ, 22 листопада 2008 р. Фото А. Бойка

У січні 1933 р. Сталін прийняв два протилежні за змістом рішення: по-перше, визнав автономію колгоспів у системі директивної економіки; по-друге, конфіскував продовольство тривалого зберігання, яким мали харчуватися до нового урожаю українські селяни. **Виникають два взаємопов'язані запитання. По-перше, чому він не обмежився одним із цих рішень? По-друге, чому епіцентром репресій стала Україна?**

Вже є можливість реально оцінити ситуацію, в якій опинився Радянський Союз на переламі 1932-1933 рр. Рішення, які в сукупності означали припинення політики “підхльостування”, приймалися від серпня 1932 до січня 1933р., але вони не могли принести негайний результат. Зокрема, вони не відвернули голоду 1933 року в основних регіонах країни. Ми знаємо також, що всі терористичні акції Сталіна протягом чверті століття були превентивними. Генсек не чекав, поки події розгортатимуться у небажаному напрямі.

Він або завчасно відступав (наприклад, тимчасово припинив колективізацію у березні 1930 року і на-завжди відмовився від комун), або ліквідував небезпеку засобами терору. Тут слід взяти до уваги декілька обставин. Перш за все, треба придивитись до національного різновиду створеної Леніним владної конструкції. У виконках рад, зокрема, рад національних республік, зосереджувалася реальна управлінська влада. Якраз вона перетворювала пов'язану з радами систему партійних комітетів на державну структуру. Централізований характер диктатури державної партії дав можливість Леніну конституційно побудувати Радянський Союз як союз республік-держав з великими правами, зокрема правом виходу з федерації. Такі права залишалися декларативними, поки Кремль через партапарат контролював ситуацію в багатонаціональній країні. Однак у випадку кризи влади в самому Кремлі контроль за ситуацією в республіках переходив до регіональних структур партії. За цих умов ставала реальною загроза розпаду СРСР (так воно й сталося у 1991 р.). Найбільша загроза асоціювалася з Україною — союзною республікою з міцними традиціями національної державності, яка мала колосальний людський та матеріальний потенціал і була розташована на кордоні з Європою.

В Кремлі із занепокоєнням спостерігали за успіхами українізації в УСРР і суміжній з нею Кубані. Коренізація, тобто укорінення радянської влади в неросійському середовищі, яка почала розгортатися в національних республіках після утворення СРСР, швидко вийшла в Україні за межі бюрократичної кампанії і стала знаряддям національного відродження. Українізована Кубань рано чи пізно стала б частиною України.

Українське село чинило особливо великий опір примусовій колективізації і сталінській політиці “підхльостування”. Економічна криза 1932-1933 рр., зовнішнім проявом якої став голод у багатьох регіонах СРСР, загрожувала Кремлю соціальним вибухом. За повідомленнями чекістів, найнапруженіша ситуація складалася в українських регіонах.

Становище Сталіна в партії і в ЦК ВКП(б) захиталося. Відповідаючи на звинувачення в неефективності своєї політики на селі, він на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада пов'язав провал хлібозаготівель із саботажем “окремих колгоспників і колгоспів”. На саботаж генсек зобов'язався відповісти “нищівним ударом”. Незабаром обидва українські регіони були відрізані від усіх інших і поставлені в умови, несумісні з фізичним виживанням.

Сталінський “нищівний удар” спрямовувався проти громадян Української держави, яка навіть у гамівній сорочці радянської республіки самим своїм існуванням створювала загрозу для кремлівських вождів. Цей злочин відповідає Конвенції ООН про геноцид за національною ознакою.

Меморіальний комплекс пам'яті жертв Голодомору, споруджений до 50-річчя від часу трагедії. м. Вінніпег, Канада. Фото Г. Калена

